

foi du peuple en Dieu et en les Saints et tout particulièrement en St. Nicolas.

Ensuite, il décrit la coutume des travestissements pendant le Carnaval et des représentations théâtrales populaires, en plein air, où on joue des adaptations d' «Erophile» (Ἐρωφίλη) et de l' «Erotocritos» (Ἐρωτόκριτος). On voit dans les manifestations du Carnaval la continuation des coutumes du culte dionysiaque.

La coutume de «Zafiri» (Ζαφείρη), dont l'auteur donne une description détaillée, est importante et très intéressante. Il s'agit d'après D. Sarros de la survivance de l'ancienne légende de Linos et d'Adonis en Epire. L'auteur a également pu enregistrer le «mirologue de Zafiri» chanté devant Zafiri, prétendu mort.

Avant de terminer son exposé, l'auteur examine encore certaines superstitions populaires et, en conclusion, il met l'accent sur le fait de la disparition de jour en jour des éléments traditionnels sous l'influence du développement rapide de la vie sociale.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΘΕΣΙΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΙΣ ΜΥΡΣΙΝΗΝ ΛΑΚΩΝΙΑΣ
(19 ΟΚΤ. - 2 ΝΟΕΜΒΡ. 1966)

ΥΠΟ Κ. ΡΩΜΑΙΟΥ

Ὁ συνοικισμὸς Μυρσίνη εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ταυγέτου, βορειοδυτικῶς τοῦ Γυθείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀπέχει περὶ τρεῖς περίπου ὥρας. Ἐγκαταλειμμένη τῶρα ἀπὸ σημαντικὸν τμῆμα τοῦ παλαιοῦ πληθυσμοῦ της, ἰδίως τοῦ νεωτέρου καὶ δυναμικωτέρου, ἡ Μυρσίνη ἐξακολουθεῖ νὰ θεωρῇται ἡ πρωτεύουσα τοῦ τέως δήμου Μαλευρίου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ βορειοανατολικὸν ἄκρον τῆς Μάνης, τὸ ὁποῖον ὑπῆρξεν ἰδιαίτερος σημαντικὸν διὰ τὴν τοπικὴν ἱστορίαν τῶν τριῶν τελευταίων ἑκατονταετηρίδων. Εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο ἀνήκει τὸ θρυλικὸν Κάστρον τοῦ Πασαβᾶ, ποὺ ἐλέγχει τὴν ἐπικοινωνίαν Γυθείου - Ἀρεοπόλεως. Εἰς τὸν αὐτὸν δῆμον τοῦ Μαλευρίου ἀνήκει ὁ Πολύαρος, γνωστὸς διὰ τὴν ὁμώνυμον μάχην τοῦ 1826 καὶ τὴν ἡρωϊκὴν ἀντίστασιν τῶν Μανιατῶν κατὰ τῆς ἐπιχειρουμένης εἰσβολῆς τοῦ Ἰμβραήμ πασᾶ. Ἐπὶ πολλὰς δεκαετηρίδας πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, εἰς τὰς βορειοανατολικὰς παρυφὰς τοῦ δήμου Μαλευρίου ἐπεκράτουν οἱ πολεμικοὶ «Τουρκομπαρδουνιώται», ἐγκατεστημένοι εἰς

όχυρους πύργους. Εἰς τὰ ἴδια ἐκεῖνα βουνά, ἀκριβῶς παρὰ τὰ σύνορα τοῦ Μαλευρίου, ἀκριβῶς παρὰ τὴν ὑπὸ τῶν λογιωτέρων κατοίκων τοῦ δήμου ἀποκαλουμένην μετέπειτα «μεθόριον», εὑρισκον καταφύγιον ὀνομαστοὶ Ἕλληνες καπεταναῖοι, καὶ τοῦτο, διότι ἡσθάνοντο προφυλαγμένα τὰ νῶτα αὐτῶν χάρις εἰς τὴν φιλικὴν βοήθειαν τῶν κατοίκων τῆς σκληροτραχίλου Μάνης. Τοιοῦτοι καπεταναῖοι ὑπῆρξαν παλαιότερον μὲν οἱ Παναγιώταρος καὶ Κωνσταντῆς Κολοκοτρώνης, ἀμέσως δ' ἔπειτα ὁ θρυλικὸς ἐν Λακωνίᾳ καὶ Ἀρκαδίᾳ καπετὰν Ζαχαριάς. Οἱ δύο πρῶτοι εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Καστιάνιαν τῆς Μελιτίνης, ὁ δὲ τελευταῖος εἰς τὸν Σκουφομύτην τοῦ Λυγερέα τοῦ Μαλευρίου. Ὅλων αὐτῶν σώζονται καὶ σήμερον τὰ ἐρείπια τῶν πύργων των, ταπεινὰ καὶ σιωπηλὰ μνημεῖα περιβαλλόμενα ὅμως ἀπὸ μίαν εὐγλωττον ἄλυσον θρύλων καὶ λοιπῶν ἱστορικῶν διηγήσεων, αἱ ὁποῖαι ἐπέζησαν διὰ τῆς τοπικῆς προφορικῆς παραδόσεως τῶν κατοίκων τῶν πέριξ περιοχῶν.

Τοιαύτη ἐν ὀλίγοις εἶναι ἡ φυσιογνωμία τοῦ τέως δήμου Μαλευρίου τῆς Β. Α. Μάνης, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ὀλιγάνθητον καὶ πρωτεύουσαν Μυρσίνην μετέβην τὸ φθινόπωρον τοῦ 1966 (19 Ὀκτωβρίου ἕως 2 Νοεμβρίου). Ἡ λαογραφικὴ ἀποστολὴ μου ἐγένετο εἰς ἐκτέλεσιν σχετικῆς ἐπιτομῆς τῆς Συγκλήτου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ δὲ λαογραφικὸν ὕλικόν τοῦ ἀντικείμενου ἀριθμεῖται εἰς 220 σελίδας τετραμῶν, τοῦ ὁποίου κατετέθη ἐπ' αὐτὸν βιβλίον 3.038 λ., ὡς χειρόγραφον τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας παρὰ τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν.

Εἰς τὸ συγκεντρωθὲν ὕλικόν, ποιεῖται εἰς περιεχόμενον καὶ ἀναφερόμενον εἰς τὸν λαϊκὸν πολιτισμὸν τῆς βορειοανατολικῆς Μάνης, περιέχονται πληροφορίες σχετικαὶ μὲ τὴν λαϊκὴν λατρείαν, τὰς λαϊκὰς δοξασίας, τὴν τεχνικὴν τῶν ἰδιοτύπων μοιρολογίων τῆς Μάνης, τὰς τοπικὰς παραδόσεις, ἰδίως ἡρωϊκὰς καὶ λατρευτικὰς, σχετικὰς μὲ τοὺς πιστευομένους δαίμονας. Περιλαμβάνονται ἐπίσης πληροφορίες σχετικαὶ μὲ τὸν γεωργικὸν καὶ ποιμενικὸν βίον, τὴν τοπικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν συλλογὴν τοῦ ἐλαιοκάρπου καὶ τὴν παραγωγὴν τοῦ ἐλαίου, τὴν συλλογὴν παλαιότερον τοῦ καρποῦ τῆς δρυός, ὡς καὶ ποικίλαι ἄλλαι παρατηρήσεις σχετικαὶ μὲ τὴν φύσιν καὶ τὰ εἶδη τῶν μυκήτων (μανιταριῶν), ἢ τὴν ζωὴν τῶν ζώων, τῶν πτηνῶν καὶ τῶν ἐντόμων, ὡς ἐπίσης μὲ τὴν λαϊκὴν μαντικὴν, τὸν κοινωνικὸν βίον, τὰ παιδικὰ παιγνίδια καὶ τὰ ἐν χρήσει παλαιότερον οἰκιακὰ σκευή. Τέλος κατεγράφησαν ἔτι εἰδικώτερον πληροφορίες, σχετικαὶ μὲ ἔθιμα τῆς Ἀποκριᾶς καὶ μὲ τοὺς τρεῖς κυρίους σταθμοὺς τῆς ζωῆς, τὴν γέννησιν, τὸν γάμον καὶ τὸν θάνατον.

Ἐκ τοῦ ὕλικου τούτου θὰ περιορισθῶ κατωτέρω εἰς ὀλίγα μόνον ἄλλα χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀναφερόμενα 1) εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον, 2) εἰς ἓν ἐκ τῶν αἰτίων συντηρήσεως καὶ διαδοχῆς τῆς κληροδοτουμένης παραδόσεως, 3) εἰς δύο τοπικὰς παραδόσεις σχετικὰς μὲ τὴν ἀλεξίκακον δύναμιν τοῦ ἄρτου καὶ τὴν

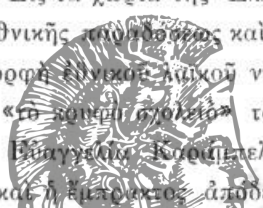

σταθεράν πίστιν περὶ ὑπάρξεως ἀοράτων κακοποιῶν δαιμόνων, καὶ 4) εἰς τὴν ἰδιότυπον τεχνικὴν τῶν μοιρολογίων τῆς βορειοανατολικῆς Μάνης σύμφωνα με τὴν ὁποῖαν προτάσσεται προοίμιον εἰς δεκαπεντασυλλάβους καὶ ἀκολουθεῖ τὸ κύριον θέμα τοῦ μοιρολογίου εἰς μετρικὴν μορφήν ὀκτασύλλαβον.

1. Κοινωνικὸς βίος. Ἡ παράδοσις τοῦ κοινωνικοῦ βίου εἰς τὴν Μάνην ἀκολουθεῖ ἰδικήν της παλαιὰν μορφήν, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν φέρω τρία σύντομα ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ εἰδικὰ θέματα: τὸν βιασμόν γυναικός, τὴν ζωοκλοπὴν, τὴν χαρτοπαιξίαν. 1) Αἱ γυναῖκες εἰς τὴν Μάνην τυγχάνουν γενικοῦ σεβασμοῦ. Καὶ αὐτὰς τὰς γυναῖκας τῶν ἐχθρικῶν οἰκογενειῶν οἱ ἀντίπαλοι τὰς σέβονται. Ὁ πόλεμος ἢ οἰαδήποτε σύγκρουσις εἶναι θέμα τῶν ἀνδρῶν. Ἡ γυναῖκα, εἴτε ἐργάζεται εἰς τοὺς ἀγρούς, εἴτε εὐρίσκεται εἰς ἐρημικὸν δρόμον, δὲν κινδυνεύει, ἄς εἶναι ἔντελως μόνη. Βιασμός γυναικός εἶναι κοινωνικὸν φαινόμενον ἀνύπαρκτον εἰς τὸ χωρίον Μυρσίνη. «Θὰ σεῖσθῃ ἡ Μάνη δλόκληρη, ἂν γίνη τέτοιο πρᾶγμα» μοῦ εἶπαν. 2) Καὶ ἡ ζωοκλοπὴ μεγάλων οἰκιακῶν ζώων ἦν ἀτελείως ἀνύπαρκτος. «Δὲν ἀκούσθηκε ποτὲς ἐδῶ νὰ κλέβουν τὰ χοιρὰ ζῶα». Παρετήρησα, ὡς παρετήρησα, τὰ ζῶα βόσκουν ἐλεύθερα καὶ μόνα των, χωρὶς νὰ τὰ παρακολουθεῖ φύλαξ καὶ χωρὶς νὰ συμβαίνει κλοπή. Παρετήρησα μάλιστα, καὶ διεπίστωσα τοῦτο παλαιότερον, ὅτι εἰς τὴν Μυρσίνην τὰ σκύτα ἀφήνονται ἀόκητα ἐγὼ οἱ ἑνακοὶ τῶν ἀλουαῖά σου. Ἀσφαλῶς τοῦτο φαίνεται ἀδύνατον ἀλλὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1966 διεπίστωσα ὅτι τοῦτο ὄντως συνέβαινεν εἰς εὐρεῖαν ἀμάραν καὶ ὅτι ὠφείλετο εἰς τὴν γενικὴν συνήθειαν τῶν κατοίκων. 3) Ὡς πρὸς τὴν χαρτοπαιξίαν, τὸ ἔθιμον τοῦτο ὑπεχώρησε κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, παλαιότερον ὁμως ἀπετέλει δεινὴν κοινωνικὴν πληγὴν. Μὲ συντομίαν, ἀλλὰ καὶ τραγικὴν σαφήνειαν, μοῦ ἀνέφεραν οἱ χωρικοὶ σχετικὰ παραδείγματα: «Παίζανε παλαιότερα χωράφια δλόκληρα. Ἀκόμη καὶ τὸ μουλάρι, φορτωμένο μετὰ τὸ λάδι, σταματούσανε στὰ χάνια καὶ τὸ παίζανε στὰ χαρτιά. Ξεκληρίζανε περιουσίες ἀπ' αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα».

2. Περὶ ἐνὸς ἐκ τῶν αἰτίων συντηρήσεως καὶ διαδοχῆς τῆς κληροδοτουμένης παραδόσεως. Μίαν ἡμέραν εὐρισκόμεν μεταξὺ δμίλου ἡλικιωμένων γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι μοῦ διηγοῦντο παραδόσεις καὶ τραγούδια τοῦ χωρίου των. Ἐξεχώριζε μεταξὺ αὐτῶν μία, ἡ ὁποία ἐνεθυμεῖτο τὰ περισσότερα καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον πιστότερον ἢ οἰαδήποτε ἄλλη. Εἰς παρατήρησίν μου, διατί συμβαίνει τοῦτο εἰδικῶς μετὰ ἐκείνην καὶ ὄχι μετὰ τὰς ἄλλας, ὅλαι αἱ παριστάμεναι συνεφώνησαν εἰς τὸ ἐξῆς συμπέρασμα: «Ἡ Βαγγελία τὰ θυμᾶται, γιατί εἶχε κυρὰ καὶ τῆς τὰ ἔλεγε». Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ Βαγγελία εἰς τοὺς παιδικούς της χρόνους εἶχε νυχθημερὸν πλησίον της τὴν μάμμην, ἡ ὁποία μετὰ στοργὴν καὶ ἀγάπην διηγεῖτο καὶ μετέδιδεν εἰς τὴν μικρὰν ἐγγονήν της ὅσα ἢ ἰδίᾳ ἐγνώριζε. Τότε

ἀνελογίσθην πόσον ὄντως πολύτιμος καὶ αὐτόχρομα ἐθνικός εἶναι ὁ ρόλος ἐν τῇ οἰκογενεῖα τῆς γηραιᾶς μάμμης. Καθ' ὃν χρόνον ἡ νεαρά μήτηρ, ὁ ἐνδιάμεσος κρίκος μεταξύ μάμμης καὶ ἐγγονῆς ἢ ἐγγόνου, ἐργάζεται σκληρὰ διὰ τὴν βιοπάλην καὶ ὥς ἐκ τούτου δὲν ἔχει οὔτε τὸν χρόνον οὔτε τὴν ψυχικὴν διάθεσιν διὰ νὰ παίξῃ ἐπὶ ὥρας μὲ τὰ τέκνα τῆς, ἡ γηραιὰ μάμμη πρᾶττει τοῦτο εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε ἀναδεικνύεται ὁ στυλοβάτης τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως.

Ἀναμνήσκονται ὅτι παρόμοιον φαινόμενον διεπίστωσα καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῶν σπουδῶν μου εἰς Ἑνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς. Εἰδικῶς διεπίστωσα ἐκεῖ ὅτι εἰς πολλὰς ἑλληνικὰς οἰκογενεῖας τὰ νεαρὰ μέλη τῆς τρίτης γενεᾶς τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων, ἥτοι οἱ ἐγγονοὶ καὶ αἱ ἐγγοναί, ἠγνόουν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἐὰν συνέβαινε νὰ μὴ ἐπιζῇ ἡ γαίᾳ, ἐνῶ ἀντιθέτως ἐγνώριζον τὴν ἑλληνικὴν, ἐὰν ἡ μάμμη τῶν ἐπέζη. Εἰς τὴν Ἀμερικὴν ἡ συμπαθὴς ἐξ Ἑλλάδος μάμμη εἶναι φορεὺς τῆς ἐθνικῆς γλώσσης. Εἰς τὰ χωρία τῆς Ἑλλάδος ἡ ἰδία κρατεῖ εἰς τὰς χεῖρας τῆς πολύτιμον τμῆμα τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως καὶ τὸ μεταλαμπαδεύει εἰς τὰ μικρὰ ἐγγονάκια τῆς. Ἴδου μία μορφή ἐθνικῆς λαϊκοῦ νηπιαγωγείου πού ἔχει βάσιν τὴν οἰκογένειαν καὶ ἐνθυμίζει «τὸ κοινὸν σχολεῖον» τῶν προγόνων. Ἡ Βαγγε-

 λία τῆς Μυρσίνης, ἡ ἡλικιωμένη Παναγιώτα Κορσάβελα, ὑπῆρξε δι' ἐπὶ καὶ ἡ ἀποδομὴ τῶν συλλογισμῶν αὐτῶν καὶ ἡ ἐμπειρία ἀποδείξεις τῆς ἀληθείας τῶν.

3. Παρατηρήσεις εἰς δύο παραδόσεις, σχετικὰς μὲ τὸν ποικίλον ρόλον τῶν κακοποιῶν δαιμόνων. Ἡ πρώτη ἔχει ὥς ἐξῆς: «Μία μικρὴ φύλαε τὰ πρόβατα. Ἐκεῖ πού τὰ φύλαε, πῆγε μιὰ γυναῖκα ψηλὴ πού φοροῦσε ἄσπρα καὶ τῆς λέει ἀπὸ μακρυνά: — Ἀφῆσε κάτω τὴ μπόλια πού κρατᾶς καὶ ἔλα νὰ σοῦ εἰπῶ». Τὸ κορίτσι εἶπε: — Αὐτὸ μοῦ τὸ ἔδωκε ἡ μητέρα μου καὶ μοῦ εἶπε νὰ μὴν τ' ἀφήσω ἀπὸ τὰ χέρια μου». Μέσα στὴν πετοῖτα εἶχε τὸ ψωμί, γιὰ νὰ φάῃ τὸ μεσημέρι. Ἀπὸ τὰ πολλὰ παρακάλια, ἡ μικρὴ δὲν ἤθελε καὶ ἡ ἀσπροφόρα ἔφυγε στενοχωρημένη. Ἄλλοι πάλι λένε ὅτι ἔσκασε».

Τὴν παράδοσιν ταύτην θεωρῶ λίαν σημαντικὴν, διότι καταδεικνύει τὴν δύναμιν τοῦ ἄρτου, τὴν ἀπελατικὴν κατὰ τῶν δαιμόνων καὶ τὴν προστατευτικὴν διὰ τὸν φέροντα. Ὁ ἄρτος κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρξεν ἱερὸν σύμβολον καὶ διὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἔχει ἀναγνωρισθῇ ὡς τοιοῦτον, διὰ δὲ τῆς σημερινῆς λαϊκῆς λατρείας ἔχει καθιερωθῇ ὅχι μόνον σύμβολον ἱερὸν ἀλλὰ καὶ ὅπλον ἀκαταμάχητον κατὰ τῶν βλαπτικῶν δαιμόνων.

Ἐνθυμοῦμαι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μίαν παράλληλον παράδοσιν, ἡ ὁποία προέρχεται ἐκ Σάμου καὶ τὴν ὁποίαν ἔχει ἀποθησαυρίσει ὁ Ν. Πολίτης (Παράδοσεις τόμ. Α', 1904, ἀρ. 686). Τὴν παραθέτω, διότι εἶναι ὅχι μόνον χαρακτηριστικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ μόνη ἐξ ὅλων τῶν παραδόσεων τῆς ὁγκώδους ἐκείνης συλλογῆς

τοῦ Ν. Πολίτου, ἡ ὁποία ἀναφέρεται εἰδικῶς εἰς τὰς Νεραΐδας καὶ τὴν ἀπελατικὴν δύναμιν τοῦ ἄρτου. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ν. Πολίτης δὲν εἶχε προλάβει νὰ δημοσιεύσῃ σχόλια εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ κεφαλαίου τούτου. Τὸ κείμενον τῆς σαμιακῆς παραδόσεως ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Ένας τσολάνης ἐκεῖ πὺν ἔβροκε τὰ πρόβατά του τὸν ἔπιασε μιὰ δυνατὴ βροχὴ καὶ ἀναγκάστη καὶ μπῆκε σὲ μιὰ σπηλιά ἐκεῖ κοντὰ γιὰ νὰ φυλαχτῇ. Εἶχε ἀπάνω του ἓνα κομμάτι ξερὸ ψωμί, εἶχε καὶ τὸ νιουφέκι του. Καθὼς ἦταν ξαπλωμένος στὴ σπηλιά, ἄκουσε σὰ νὰ ἔπαιζαν λύρες καὶ φωνὲς πὺν τραγουδοῦσαν μὲ πολὺ γλυκεῖά φωνή:*

*Τρεῖς κοπέλλες λυγρές,
πάν στὸ δρόμο μοναχές.*

«*Άξαφνα ἄκουσε ἄλλη φωνὴ νὰ λέγῃ: «—Έχει ἄλλον ἐδῶ, ἔχει καὶ τὸ σύντροφό του». Καὶ τοῦ ἐφάνη σὰ νὰ ἔσπασε ἓνα τέλι, καὶ σὰ νὰ ἦταν πολλοὶ ἄνθρωποι πὺν ἔφηναν γρήγορα. Βγῆκε ὅξω ἀπὸ τὴ σπηλιά, καὶ ἐνῶ ἀκόμη ἦταν ἡμέρα δὲν εἶδε κανέναν ἄνθρωπο, οὔτε νὰ τραγουδῇ οὔτε νὰ πλέγῃ. Ἀπ' αὐτὸ κατάλαβε πὺς στὴ σπηλιά αὐτὴ ἔμεναν Νεραΐδες, καὶ ἔφηναν ἀπὸ ἐκεῖ μέσα ἄνθρωπο πὺν εἶχε ἀπάνω του ψωμί. Γιατὶ τὸ ψωμί δὲν μποροῦν νὰ τὸ ὑποφέρουν, καὶ αὐτὸ ἐννοοῦσαν διὰ ἔλεχαν ὅτι ἔχει καὶ τὸ σύντροφό του».*

Εἰς τὴν Μυροσίην ἡ κρίσις εἰς τὴν ἑσπέρην δαιμονικῶν ὄντων, ἰδιαιτέρως ἐπιβλαβῶν εἰς τὸν ἄνθρωπον, εἶναι ἔντατος. Ἐκφράζεται δὲ κατὰ ποικίλους τρόπους εἰς τὰς λαϊκὰς διηγήσεις. Τὸ σημαντικὸν ὅμως εἶναι ὅτι δὲν πρόκειται μόνον περὶ διηγήσεων, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρουν ὅσα κάποιοι ἤκουσαν παρ' ἄλλων, ἀλλὰ καὶ περὶ συγκεκριμένων περιστατικῶν τὰ ὁποῖα ἔζησαν οἱ ἴδιοι οἱ πληροφοριοδότηι μου. Ἀπὸ τὴν τελευταίαν ταύτην κατηγορίαν ἀναφέρω τὴν ἐπομένην πληροφορίαν, τὴν ὁποίαν μοῦ διηγήθη ὁ Δημήτριος Κων. Ἀνδρακάκος, προσδευτικὸς καὶ μορφωμένος κάτοικος τοῦ χωρίου, διατελέσας ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἀγροτικὸς ταχυδρόμος τῶν πέριξ τῆς Μυροσίνης μικροτέρων χωρίων: «*Έρχομουν ἀπὸ τὸν Λυγερέα καὶ ἐκεῖ στοὺς Μπούτηδες, σὲ ἓνα μέρος μὲ κλαριά πάνου ἀπὸ τὸν Βάτακα, ἄκουσα ἓνα βογγητὸ κ' ἔκανε μούου-μούου-μούου κ' ἐρχότουνα κοντὰ μου μέχρι τὸ Γαλαράκι, ἴσια μὲ διακόσια μέτρα. Ἦταν μέρα Σάββατο. Ἡ ὥρα ἦτανε μὲ τὰ μουντζώματα, ὡς μιὰ ὥρα νύχτα. Τὴν Τετάρτη ξανανύχιωσα, μὰ δὲν ἄκουσα τίποτε. Τὸ ἄλλο Σάββατο πάλι νύχιωσα κατὰ τὴν ἴδια ὥρα καὶ στὸ ἴδιο μέρος, καὶ ἄκουσα πάλε βογγητό. Ἐκανα τὸ σταυρό μου, μὰ κεῖνο δὲν σταμάταε. Τὴν Τετάρτη πάλι ξανανύχιωσα καὶ τίποτε δὲν ἄκουσα, μὰ ἐγὼ φοβήθηκα γιὰ τὸ τρίτο Σάββατο καὶ γύρισα νωρίτερα.*

Καθόμαστον μὲ τὴ γυναῖκα μου στὸ σπύι καὶ κουβεντιάζαμε. Τὸ ἴδιο πάλε βογγητὸ βόγγηξε μέσα στὸ σπύι μας. Σηκώθηκε ἡ γυναῖκα μου καὶ ἀνοιξε στὸ

δωμάτιο πὺν κοιμόντουσαν τὰ τρία παιδιά μας, καὶ φώναξε στὸ μεγαλύτερο: — Δημητρούλι, τί ἔχεις; — Τίποτα, μάννα! — Ποιὸ παιδί ἐβόγγηξε; — Δὲν ξέρω, μαννούλα». Σὲ δυὸ μέρες τὸ Δημητρούλι μας πέθανε».

Τὸ περιστατικὸν συνέβη τὸ τέλος Ὀκτωβρίου 1941, καὶ ἀμέσως εἰς τὰς 2 Νοεμβρίου συνέβη ὁ θάνατος τῆς πρωτοτόκου κόρης, τῆς Δήμητρας, τὴν ὁποίαν οἱ γονεῖς της χαϊδευτικῶς ἐκάλουν «τὸ Δημητρούλι». Μοῦ διηγήθη τὴν ἱστορίαν ὁ πληροφοριοδότης πατήρ. Ἀλλὰ δὲν ἐπρόκειτο περὶ λαϊκῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἤκουσε νὰ θρυλῆται παρ' ἄλλων. Εἶχεν ἀκράνδατον τὴν πίστιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐνεργείας κακοποιοῦ πνεύματος. Καὶ εἶχε τὸ ὕφος ἀνθρώπου ἀναπολοῦντος τραγικὰ βιώματα καὶ δακρύοντος εἰς τὸ τέλος διὰ τὴν οἰκογενειακὴν συμφορὰν. Δοξασία περὶ δαιμόνων καὶ πραγματικότης οἰκογενειακῶν γεγονότων συσχετίζονται τόσον στενῶς, ὥστε νὰ μὴ ἀναγνώριζονται τὰ σύνορα τοῦ διαχωρισμοῦ των.

4. Ἰδιότυπος τεχνικὴ, ἀναφερομένη εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν μοιρολογίων τῆς βορειοανατολικῆς Μάνης. Ἡ συζήτησις μὲ τὰς γυναῖκας, πὺν ἀσκοῦν αἱ ἴδιαι τὴν παραδοσιακὴν τέχνην τοῦ μοιρολογίου, εἶναι πάντοτε χρήσιμος. Ἐνίοτε μάλιστα ἡμπορεῖ νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν ἐρμηνείαν προβλημάτων, σχετικῶν μὲ τὴν τεχνικὴν καὶ τὸν τρόπον τῆς συνθέσεως τῶν μοιρολογίων. Τρῦτο συμβαίνει, διότι τὰ μοιρολόγια εἰς τὴν Μάνην ἔχουσι διττὴν, διαφορὰν πόστατον φύσιν. Εἶναι δηλ. ἓν κείμενον, διαρκῶς νέον καὶ συγχρόνως διαρκῶς παλαιόν. Τὸ συγκεκριμένον διὰ πᾶσαν τὴν περίπτωσιν μοιρολόγι εἶναι νέον, ἀρκετοὶ ὅμως στίχοι του εἶναι παλαιότεροι. Το πρῶτον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται λίαν παράδοξον, ὥστόσον εἶναι ἀληθές. Διὰ τοῦτο αἱ γυναῖκες διαρκῶς συνθέτουν νέα μοιρολόγια διὰ κάθε νέαν περίπτωσιν, χρησιμοποιοῦν ὅμως, σχεδὸν διαρκῶς καὶ σχεδὸν μηχανικῶς, ἐτοιμοὺς στίχους, ἢ ζεύγη στίχων, ἢ καὶ ἐπιτηχημένας ἐνότητας στίχων, πὺν συνήθως περιέχουν ἔτοιμα μοτίβα ἢ ἐτοιμοὺς παρομοιώσεις καὶ μεταφοράς, ἢ ἔτοιμα εἰδικὰ ἐγκώμια, κατάλληλα διὰ τὴν εἰδικὴν κάθε φορὰν περίπτωσιν.

Εἰς ἐρώτησίν μου, σχετικὴν α) μὲ τὰ προοίμια πὺν τὰ συνθέτουν εἰς δεκαπεντασύλλαβον, ἐνῶ τὸ περιεχόμενον τοῦ ὑπολοίπου μοιρολογίου ἀκολουθεῖ εἰς ὀκτασύλλαβον, καὶ β) μὲ τὸν τρόπον πὺν χρησιμοποιοῦν καὶ μὲ τὴν σειρὰν πὺν ταξινομοῦν τὰ περιστατικά, αἱ γυναῖκες τοῦ χωρίου μου ἀπήντησαν ὡς ἑξῆς: «Οἱ ἀρχὲς εἶναι παλαιαῖκές, ἀλλὰ τίς ξαναεῴρονμε. Καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μοιρολόγι πολλὰ εἶναι παλαιά, ἀλλὰ μεῖς τὰ βάνουμε ὅπου τοὺς ταιριάζει. Πρῶτα στὸ μοιρολόγι βάνουμε τὴν ἀρχήν του καὶ ἀμέσως ἔπειτα τὸ σταυρώνουμε, λέμε δηλαδὴ σὲ ἄλλον ἤχὸ τὰ ντέρτια, τὰ ὀνόματα καὶ τὰ παινέματα».

Αὐτὸν τὸν παρὰξενον καὶ νεοφανῆ ὅρον «τὸ σταυρώνουμε τὸ μοιρολόγι»

τὸν ἤκουσα κατ' ἐπανάληψιν. Τὸν χρησιμοποιοῦν καὶ διὰ τὸ κλάδευμα τῶν νεαρῶν ἐλαιοδένδρων, ὅταν κόπτουν τὸν εὐθυτενῇ κορμὸν καὶ ἀφήνουν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ἄλλους κλάδους νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ νὰ προχωροῦν ἀνεξάρτητοι, ἄλλοτε σταυροειδῶς καὶ ἄλλοτε πρὸς διαφόρους κατευθύνσεις. Ὑποθέτω ὅτι ἴσως ἐξ ἐκείνων τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν ἔγινεν ἡ πρώτη μεταφορά. Ἴσως δηλ. ἐφαντάσθησαν τὴν σύνθεσιν ἐνὸς μοιρολογίου ἀνάλογον μὲ τὴν σύμμετρον ἀνάπτυξιν ἐνὸς δένδρου. Καὶ ἴσως οὕτω, ὡς ἓνα ἀναπόφευκτον κεντρικὸν κορμὸν, διέβλεπαν τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς παλαιοῦ «προοιμίου» ἀπὸ δεκαπεντασυλλάβους. Διὰ τοῦτο ἀμέσως ἔπειτα ἐπροχωροῦσαν εἰς τὴν ἀνεξάρτητον προσωπικὴν σύνθεσιν ἐνὸς ὀκτασυλλάβου μοιρολογίου, εἰς τὸ ὁποῖον αἱ νέαι καὶ ἀνεξάρτητοι ὀκτασύλλαβοι ἐνότητες παρομοιάζονται μὲ ἀνεξαρτήτους νεαροὺς κλώνους, ἐκφυομένους σταυροειδῶς εὐθύς μετὰ τὴν ἀποκεφάλισιν τοῦ κορμοῦ, ἥτοι εὐθύς μετὰ «τὸ σταύρωμα» νεοφυοῦς δένδρου.

Γίνεται φανερὸν ὅτι αἱ ἀνωτέρω σύντομοι πληροφορίες τῶν γυναικῶν καθορίζουν μὲ ἐπιγραμματικὴν λιτότητα τὴν ὅλην τεχνικὴν τῆς συνθέσεως ἐνὸς οἰουδήποτε μοιρολογίου τῆς ἔξω Μάνης. Καὶ ἐκεῖ ἡ τεχνικὴ ἐκείνη ὡς ἔξῃς: Προηγείται, ὡς εἰσαγωγή, ἓνας λυρικός ποίητος εἰς δεκαπεντασυλλάβους, μὲ θέμα συνήθως γνωμικὸν ἢ ἀπλῶς περιγραφικόν ἢ συνδυάζον ἄλλο σύμμετρον ὅπως εἰς τὴν περίστασιν. Καὶ ἀμέσως ἀκολουθοῦν ἐνότητες ἐπιμόνων ὀκτασυλλάβων στίχων μὲ τὴν ἔξῃς περίπου κατανομήν: 1) τὴν δεκατέτατον τὸν παραπόνων, καὶ τὴν περιγραφὴν τῶν περιπετειῶν καὶ τῶν συνεπειῶν ἀπὸ τὴν νέαν συμφοράν. 2) τὴν εἰδυκτὴν ἀναφορὰν κυρίων ὀνομάτων, σχετικῶν μὲ τοὺς ζῶντας συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ ἢ μὲ ἄλλους προγενεστέρους νεκροὺς, οἱ ὅποιοι εἶναι ἄλλοτε μὲν συγγενικοὶ τοῦ θρηνουμένου νεκροῦ, ἄλλοτε δὲ συγγενικοὶ τῆς μοιρολογίστριας, ἢ ἄλλως πως σχετικοὶ μὲ τὴν περίστασιν. 3) τὸν ἐπίλογον τοῦ μοιρολογίου, ὅστις περιέχει παντοειδῆ ἐγκώμια, ἰδίως τὴν ἔξαρσιν τῶν ἀρετῶν τοῦ νεκροῦ. Τρεῖς λοιπὸν εἶναι κυρίως αἱ φάσεις πὺν ἀκολουθοῦν μετὰ «τὸ σταύρωμα» τοῦ μοιρολογίου καὶ τὴν μετατροπὴν του ἐκ δεκαπεντασυλλάβου εἰς ὀκτασύλλαβον. Πρέπει ὅμως νὰ δεχθῶμεν, — ὡς ἔχω διαπιστώσει τοῦτο καὶ ἐκ τοῦ κειμένου μοιρολογίων τῆς Μάνης, — ὅτι ἡ σειρὰ τῶν τριῶν φάσεων δὲν εἶναι πάντοτε ἡ αὐτὴ ἀλλὰ ποικίλλει. Ἄλλοτε ἡ σειρὰ προχωρεῖ «ἀπὸ τὰ ντέρτια καὶ τὰ ὀνόματα» πρὸς «τὰ παινέματα» καὶ ἄλλοτε κατὰ τρόπον διάφορον ἢ ἀνάμεικτον, ἢ καὶ ἀντίστροφον.

Μὲ σεβασμὸν ὁμιλοῦν αἱ γυναῖκες τοῦ χωρίου διὰ τὰς ὁμοχωρίους των, ὅσαι εἶναι ἱκανώτεραι εἰς τὸ μοιρολόγι. Ἐνθυμοῦμαι ὅτι διὰ μίαν ἔμπειρον μοιρολογίστριαν τοῦ χωρίου Μυρσίνη, μοῦ εἶπαν ὅτι «εἶναι μαστόρισσα στὰ ὀνόματα καὶ στὰ παινέματα. Αὐτὴ εἶναι χαρτὶ καὶ καλαμάρι. Ταιριάζει ὅλα, τὰ πεθατά, τὰ σκοτωτά καὶ τὰ ξενοθαμμένα, ὅπως ἡ ἴδια λέει». Εἶναι δηλ. ἱκανὴ εἰς τὰ μοιρολό-

για της νὰ αὐτοσχεδιάζῃ καὶ νὰ ἀναφέρῃ ἐμμέτρως, καὶ μὲ τὸ κατάλληλον δι' ἕκαστον ἐγκώμιον, ὅλους τοὺς συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ, καὶ τοὺς φονευθέντας, εἰς τοὺς ὁποίους ὡς εἰς πρόσωπα ἡρωικὰ δίδει τὴν πρώτην τιμητικὴν θέσιν, καὶ τοὺς θανόντας θάνατον φυσικόν, καὶ τοὺς θανόντας καὶ ταφέντας εἰς τὴν ξένην.

Εἰς ὅλους τοὺς ἐπισυμβαίνοντας θανάτους, ὁ πολύωρος θρῆνος τῶν γυναικῶν εἶναι καὶ ὁ μαδικὸς καὶ ἁτομικὸς. Ἐνῷ δηλ. παρακάθηνται πᾶσαι καὶ μοιρολογοῦν, μία εἶναι ἡ ἐκάστοτε ἐξάρχουσα τοῦ γόου. Αὕτῃ θὰ εἰπῇ τὸ ἰδικόν της μοιρολόγι, ἐνῷ αἱ ἄλλαι μετέχουν διακριτικῶς, συμμετέχουσαι κυρίως εἰς τὰ ἐκτὸς τοῦ μέλους τυχόν ἐπιφωνήματα, τὰ δηλωτικὰ ἐντάσεως τοῦ θρήνου. Εἶναι ὅθεν ὑψίστη τιμὴ διὰ μίαν γυναῖκα, νὰ εἶναι αὕτη ἱκανὴ νὰ μοιρολογῇ ἀνταξίως εἰς πᾶσαν περίπτωσιν θανάτου. Νὰ εἶναι δηλ. ἱκανή, εἰς τὰς στιγμὰς τῆς ἀφεύκτου δοκιμασίας, νὰ συνθέτῃ ψυχραίμως καὶ συμμέτρως ἕνα ἐπιτάφιον θρήνον ἰδικῆς της ἐμπνεύσεως. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἐπόμενον τετράστιχον «προοίμιον» ἐκ δεκαπεντασύλλαβων, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖται εἰς τὴν Μυρσίνην, ἐκφράζει δὲ τὸν πόθον τῶν γυναικῶν τῆς Μάνης, νὰ καταστοῦν ἱκαναὶ διὰ τὸ «ἰδανικόν» τοῦτο τοῦ τύπου των:

Τίποτες δὲν ἐζήλεψα ἵνα σὶν ἀπὸ τοῦ κόσμου,
νὰ ξέρω νὰ μοιρολογῶ, νὰ κλαίω τὰ πεθυσμένα.

Νὰ κλαίω τοὺς νιούς, νὰ κλαίω τὴν νύξ, νὰ κλαίω τὰ παλληκάρια,
νὰ κλαίω καλὲς ἡοδέσποινες, καλὲς νοικοκυράδες.

Ὁ πρῶτος στίχος τοῦ ἀνωτέρω προοιμίου μοῦ δίδει τὴν ἀφορμὴν νὰ ὑποπτενθῶ ὅτι προέρχεται ἀπὸ σκόπιμον μίμησιν τοῦ εἰσαγωγικοῦ προοιμίου τῆς γνωστῆς Παραλογῆς «Τ' ἀγαπημένα ἀδέρφια κ' ἡ κακὴ γυναῖκα»:

Τίποτες δὲν ἐζήλεψα εἰς τὸν ἐπάνω κόσμον
τὸ ἄλογο τὸ γλήγορο καὶ τ' ἄξιο τὸ ζευγάρι,
καὶ τὴ γυναῖκα τὴν καλή, ποὺ νὰ τιμᾷ τὸν ἄντρα.¹

Δὲν εἶναι ἄλλωστε σπάνιον τὸ φαινόμενον, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖον τὰ εἰς δεκαπεντασύλλαβον «προοίμια» τῶν μοιρολογίων τῆς Μάνης χρησιμοποιοῦν εἰδικῶς μοτίβα καὶ στίχους γνωστοὺς ἀπὸ παλαιότερα δημοτικὰ τραγούδια, ἰδίως ἀπὸ τὰ γνωστὰ ὑπὸ τὸν τίτλον «Παραλογές». Εἶναι γνωστὴ, ἀπὸ τὸ τραγούδι «τοῦ Νεκροῦ ἀδερφοῦ», ἡ ποιητικὴ ἐνότης ποὺ περιγράφει, πῶς ὁ νεκρὸς Κωνσταντῆς βγαίνει αἰφνιδίως ἀπὸ τὸν τάφον του καὶ καλπάζει διὰ νὰ συναντήσῃ τὴν ἀδελφήν του καὶ τὴν φέρῃ εἰς τὴν μητέρα των:

1. Ἀντωνίου Μανούσου, Τραγούδια ἐθνικά, τόμ. Β', Κέρκυρα 1850, σελ. 79.

*Κάνει τὸ σύγνεφο ἄλογο καὶ τ' ἄστρο χαλινάρι,
καὶ τὸ φεγγάρι συντροφιά καὶ πάει γὰ τῆς τῇ φέρεη.¹*

Εἰς τὴν Μυρσίνη τῆς Μάνης συνήντησα τοὺς δύο τούτους στίχους νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς αὐτοτελὲς δίστιχον, «προοίμιον» μοιρολογίου, εἰς τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον ἐκφράζεται ἡ προτροπὴ δι' ἐπάνοδον τοῦ νεκροῦ εἰς τὴν οἰκίαν του, ἀλλὰ καὶ περιέχονται αἱ ὑποδείξεις περὶ τοῦ πῶς ἐκεῖνος θὰ κατορθώσῃ τοῦτο, μιμούμενος τὸν μακρυνὸν πρόγονόν του Κωνσταντῆν. Τὸ προοίμιον ἀπὸ τὴν Μυρσίνη ἔχει ὡς ἑξῆς:

*Κάμε τὸ σύγνεφο ἄλογο καὶ τὸ φεγγάρι σέλλα
καὶ τ' ἀστρουλάκι τ' οὐρανοῦ κάμε το γκέμι κ' ἔλα.*

R É S U M É

**Mission folklorique à Myrsini, Laconie
du 19 octobre au 2 novembre 1966**

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

par Const. Rômatos

ΑΘΗΝΩΝ

L'auteur expose les résultats de ses recherches folkloriques accomplies dans le village de Myrsini, situé au N.E. de la péninsule du Magne (Péloponnèse du sud) dans la montagne du Taygète, à peu près à mi-chemin entre Sparte et le cap Tainaron.

Du point de vue de la civilisation, ce village fait partie de la région du Magne. C'est pourquoi la vie traditionnelle de ses habitants présente le même caractère que celle des maniates.

Le matériel collectionné couvre 220 pages de cahier et comprend des renseignements sur la vie agricole et pastorale à Myrsini, la structure de la société paysanne, ainsi que sur certains aspects de la vie spirituelle (croyances et culte populaires, coutumes relatives à la naissance, au mariage, à la mort, à la divination etc). On y trouve également des légendes mythologiques et historiques, ainsi que des légendes se rapportant aux esprits maléfiques etc. L'auteur examine en particulier les questions suivantes: 1) Trois aspects de la vie sociale du village, soit le viol des femmes, la passion du jeu de cartes et le vol de bestiaux. 2) Le rôle prépon-

1. Ν. Γ. Πολίτου, Ἑκλογαί, ἀρ. 92, στίχ. 31-32.

dérant de la grand-mère dans la conservation des traditions populaires et de leur transmission aux jeunes membres de la famille. 3) Deux légendes au sujet de la force protectrice du pain et de l'influence nuisible des esprits maléfiques. 4) La technique des chants funèbres (Μοιρολόγια), caractéristiques de la région et qu'on chante depuis environ trois siècles. Dans la partie nord de cette région les femmes chantent des mirologues dont le début, l'introduction, est formée de vers de 15 syllabes et le reste, le chant proprement dit, de vers de 8 syllabes.

Γ'

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΕΙΣ ΤΑΣ ΝΗΣΟΥΣ ΣΙΚΙΝΟΝ ΚΑΙ ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΝ
(5·20 ΙΟΥΛ. 1966)

ΥΠΟ ΣΤΕΦ. Δ. ΗΜΕΛΙΩΝ

Αἱ μικραὶ γειτονικαὶ νῆσοι τῶν Βινιάλων Σίκινος καὶ Φολέγανδρος κεῖνται μερὰ τῶν νήσων Ἴου καὶ Μήλου. Ἐκ τούτων ἡ μὲν πρώτη ἔχει κυρίως ἓνα μόνον συνοικισμὸν, καλούμενον κατὰ τὸ δῶμα τῆς Χώρας καὶ ἐπισήμως Σίκινον (350 κάτ.), ἡ δὲ δευτέρα δύο, ἥτοι τὴν προσκειμένην αὐτῆς νήσου, τὴν κοινῶς μὲν Χώραν, ἐπισήμως δὲ Φολέγανδρον καλούμενην (350 κάτ.), καὶ τὸ χωρίον Ἄνω Μεριὰν (400 κάτ.). Ὁ πληθυσμὸς ἀμφοτέρων ἦτο πρὸ τοῦ 2ου παγκοσμίου πολέμου ὑπερδιπλάσιος.

Λόγῳ τοῦ ἀγόνου τοῦ ἐδάφους τῶν καὶ τῆς ἀνεπαρκείας τῶν παραγομένων ἀγαθῶν οἱ κάτοικοι ἀνεξήτουν παλαιότερον καλυτέρους ὅρους διαβιώσεως εἰς τὴν Αἴγυπτον ἢ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Σήμερον πολλοὶ τούτων ἔχουν συρρεῦσαι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πρωτευούσης.

Ἐμπορικὰς καὶ ἄλλας ἐπικοινωνίας ἔχουν αἱ νῆσοι αὗται μετὰ τῆς Ἴου, Μήλου, Νάξου κ.ἄ. Σημειωτέον ὅτι λόγῳ τοῦ ἀπομεμονωμένου αὐτῶν ἐχρησίμευσαν κατὰ καιροὺς ὥς τόποι πολιτικῶν ἐξορίστων.

Εἰς τὴν Σίκινον¹ καὶ Φολέγανδρον² μετέβην κατ' Ἰούλιον τοῦ 1966 καὶ

¹ Περί αὐτῆς ἀπὸ γεωγραφικῆς, ἱστορικῆς, ἀρχαιολογικῆς καὶ γενικώτερον πολιτιστικῆς ἀπόψεως ἰδὲ Ζαφειρ. Δ. Γαβαλά, Περί τῆς νήσου Σικίνου, ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 55.

² Περί τῆς νήσου ἰδὲ κυρίως Ζαφειρ. Δ. Γαβαλά. Ἡ νῆσος Φολέγανδρος, Δ. Ι. Ε. Ε. τόμ. Β' (1885 - 89), σ. 475 - 515 (καὶ ἀνάτ. σελ. 43 μεθ' ἐνὸς χάρτου) καὶ Ἀλκιβ. Χαριλάου, Ἡ νῆσος Φολέγανδρος, ἐν Ἀθήναις 1888, σελ. 68. Βιβλιογραφίαν περὶ αὐτῆς παρέχει καὶ ὁ Δ. Π. Π(ασάλης) ἐν τῷ ἄρθρῳ Φολέγανδρος ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἑγκυκλ.